

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

Н.Б. Андрєєва

АРХАЇЧНА КУЛЬТУРА ПРАСЛОВ'ЯН ТА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

Частина 1. Вірування та міфологія

*Рекомендовано Методичною радою НУК
як методичні вказівки*

Миколаїв 2004

УДК 168.522=16

Андрєєва Н.Б. Архаїчна культура праслов'ян та східно-слов'янських племен. Ч. 1. Вірування та міфологія: Методичні вказівки. – Миколаїв: НУК, 2004. – 36 с.

Кафедра філософії та культурології

На підставі аналізу культурно-історичного процесу прадавніх часів дається оцінка першоджерел української культури.

Призначено для студентів усіх спеціальностей, що вивчають дисципліну "Культурологія", а також "Історія України" та "Філософія" ("Релігієзнавство").

Рецензенти: д-р пед. наук, проф. Б.М. Андрієвський;
канд. філос. наук, проф. В.П. Кисляков.

ПЕРЕДМОВА

Глибокий гуманістичний зміст української культури, її значення для творчого самоусвідомлення багатьох поколінь нашого народу в національному саморозвитку та світовій цивілізації зумовили об'єктивне перетворення її на цілісну систему духовного світу українців. Українська культура завжди розвивалася та функціонувала як єдине ціле, переборюючи на своєму шляху найрізноманітніші ідеологічні, політичні, класові, соціальні, конфесійні та інші відомі історії перепони, навіть такі як Батисєв нашість, й відроджуючись знову та знову.

Історія українського народу та його культури починається ще з прадавніх часів, коли він, будучи єдиним автохтоном на своїй землі, творив глибокі народні традиції, високі культурні взірці. Проте, незважаючи на довготривалість першого періоду розвитку української культури, що охоплює термін від її витоків до прийняття християнства, архаїчна доба в підручниках з культурології розглядається побіжно, без розстановки акцентів на важливих чинниках, що мали місце в давній історії України.

У даній методичній розробці представлено матеріали про цю епоху у становленні національної культури, її першопочаток – архаїчну культуру праслов'ян та східнослов'янських племен. Із усієї величезної духовної спадщини тут розглядається тільки прадавня релігія та міфи наших предків, які деякі вважають забутими. Проте вони й сьогодні продовжують жити у наших звичаях. Саме ці звичаї є підґрунтям нашого світогляду. Отже, щоб краще зрозуміти усе, що відбувається зараз, необхідно вивчати й аналізувати наше сиве минуле.

Обсяг методичних вказівок звичайно не дозволяє розкрити таке складне питання повністю, широко надати результати досліджень археологів, лінгвістів, істориків, інших науковців. Тому для кращого опанування цієї теми обов'язково слід звернутися до спеціальної літератури, перелік частини якої можна знайти у кінці методичних вказівок.

У вказівках також наведено тести, правильні відповіді на питання яких необхідні для зарахування теми при модульному (поетапному) контролі знань.

1. КУЛЬТ ПРИРОДИ ЯК РАННЯ ФОРМА РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ

Проблема виникнення фольклору у світоглядно-історичному плані є досить складною. Складність її вирішення криється у значному часовому інтервалі, що віддаляє нас від того періоду життя суспільства, коли виникали перші уявлення та вірування, пов'язані з ними ритуальні та магичні дії, що становлять основу народної творчості. До початку наукового зацікавлення уснопоетичною творчістю, коли почалося цілеспрямоване записування та вивчення окремих текстів і жанрів, найдавніші твори, безумовно, не дійшли. Це було спричинено їхньою усною передачею з покоління в покоління, у процесі якої вони змінювались під впливом світоглядних і суспільно-історичних поглядів. Тому відгомін найдавніших зразків усної народної творчості дійшов до наших днів у формі окремих вкраплень, образів, деталей народних текстів, що відносяться до значно пізніших періодів. Але вони разом з археологічними та етнографічними пам'ятками давньої культури є матеріалом, що дає певне уявлення про доісторичні часи українського етносу.

Дослідники стародавньої культури відзначають, що первісні релігійні вірування мали характер практичний (домашній і господарський), необхідний людині на кожному кроці життя. За характером ці вірування були натуралістичного спрямування, тісно пов'язані з навколишнім світом. Людина прагнула бути в єдності та найкращих стосунках з природою, оскільки вона на кожному кроці переконувалась у своїй залежності від неї. Тому в первісних релігіях відображено шанобливе ставлення людини до навколишнього середовища.

Система найдавніших народних уявлень та вірувань складалася з таких елементів.

Анімізм (від лат. *animula* – душа) – віра у наявність душі чи духу в явищах природи, речах та предметах навколишнього світу. Людина вірила, що все навколо неї живе, відчуває, розуміє, має свої бажання, бореться за існування. Тому до природи стародавні слов'яни ставились як до живої істоти.

Основу анімістичного світогляду складають три елементи: аніматизм – оживлення, анімізм – одухотворення й антропоморфізм – уособлення (олюднення).

Анімістичний світогляд був основою всіх стародавніх вірувань, він глибоко проник у художню культуру, навіть у нашу мову. Ми й тепер кажемо: сонце сходить і заходить, ударив грім, буря вис, вітер свище – усе це вирази анімістичного світогляду, хоча ніхто тепер не вірить в їхній реальний зміст, а сприймає як фразеологічні трафарети. Але для стародавньої людини це була реальна правда. Елементи анімізму були присутні у світогляді праслов'ян і зустрічалися в системі культів у формі вірувань у наявність душі в людей (як живих, так і померлих), тварин, птахів, дерев і природних стихій (грому, блискавки тощо). Тому в системі цих уявлень предмети та явища природи (сонце, вода, камінь, дерево) поставали як живі істоти (персоніфікувалися), і люди їм поклонялися.

На основі анімістичних вірувань прадавні люди пояснювали різноманітні як свої фізичні стани (хворобу, лихоманку, сон, який уподібнювався до сакрального екстазу, відриву від всього земного, тобто втрата слуху, зору, нюху, мови), так і природні явища, наприклад, тінь, яку уявляли двійником людини, її духовною суттю.

Тотемізм – сукупність уявлень та вірувань у надприродний зв'язок між людьми (племенем, общиною, родом) та окремими видами рослин, птахів і звірів. Відповідно до цих поглядів окремі представники рослинного чи тваринного світу визнавались тотемними предками того чи іншого племені й вважались водночас охоронцями та оберегами людей цього племені. Також існували вірування, що після смерті представники цього племені набувають образу цієї тварини (рослини) і можуть впливати на життя живих. Тому тотем шанували і забороняли вбивати.

Фетишизм – система уявлень про надприродні властивості предметів і речей та поклоніння їм. Стародавні люди не розмежовували світу матеріального та нематеріального, людини та природи, дії та предметів. В їх уявленнях предмет з дерева зберігав дух дерева, лісу, кістка тварини – дух тварини, на витвір людини переходив дух людини-творця. Фетишизм пов'язаний з анімізмом у тому плані, що фетиші уявлялися одухотвореними предметами.

Фетишами як об'єктами поклоніння були коштовні камені, яким приписувалася чудодійна сила, а також різноманітні амулети й талісмани (наприклад, зображення рівнораменного хреста, вписаного в коло чи із закрученими кінцями як знак сонця), що спеціально виготовлялися з різних природних матеріалів, і які, як

вважалось, служили оберегами та приносили удачу своїм власникам. У східних слов'ян надприродні властивості також приписувались стрілі, плугу, чаші, пізніше – мечу. Предметом поклоніння було яйце – як символ зародження та виникнення життя та смерті. Тому яйцю у народній творчості відводиться особливе місце. На багатьох територіях був звичай насипати могили овальної форми у вигляді яйця та посипати їх піском чи квітами жовтого кольору. Пізніше цей образ знаходимо і серед обрядів, і в національному епосі. Розписне яйце було настільки важливим атрибутом обрядів, що тривалий час (приблизно з X століття) тримався звичай користуватися спеціально виготовленими керамічними оздобленими яйцями – писанками. Вважалося, що розфарбоване ритуальне яйце має надзвичайні властивості: ним можна зіцлити хворого або навіть загасити пожежу, що трапилася від удару блискавки.

Важлива роль відводилася елементам тіла людей та тварин-тотемів. Шкіра при цьому вважалася знаком безсмертя, особливим було ставлення до волосся, нігтів, зубів тощо.

У найдавніших поглядах волосся вважалося одним із зосереджень життєвої сили в людині. Згадаємо хоча б змія Волоса, живий волос у річці, біблійного богатиря Самсона, чия сила містилася в "сімох косах голови його", і обстрижене волосся, якому не можна потрапляти до рук злих чаклунів. Тому борода вважалася в дорослих чоловіків найважливішим символом честі. Смикнути за бороду і тим більше плюнути в неї було жахливою образою, за яку могли викликати на двобій, якщо не убити відразу.

Дівоча коса вважалася не меншим символом честі, ніж борода в чоловіків, і відношення до неї було таким же. Дівчина до заміжжя мала право ходити з розпущеним волоссям, однак подібна зачіска мала характер, скоріше, урочистий і ритуальний: спробуй-но шити, готувати, прати, доглядати за худобою, розпустивши густе волосся довжиною по коліно! І дівчата їх стягували налобною пов'язкою, заплітали в косу (неодмінно одну у знак того, що поки неодружена, "одна"). Пасма волосся в косі теж укладали строго певним чином: одну поверх іншої. Дві коси та зворотне плетиво звичаєм заборонялися, це була ознака замужньої жінки. Розплітання коси надвоє було однією з головних частин весільного ритуалу.

Тваринними предметами поклоніння також були роги, що вважались символом сили і достатку, кістки, черепа, зуби, пір'я, кігті

птахів тощо, а також прикраси та культові предмети, зроблені з них.

Вірування, якими давні люди намагалися пояснити природу та оточуючий їх світ, породили різноманітні культи, що стали для них своєрідною первісною релігією. **Культи** (від лат. *cultus* – вшанування) – інститут вшанування та поклоніння речам, явищам, істотам, божествам.

З уявленням про існування душі був пов'язаний **культ предків**. Вважалося, що душі померлих не покидають землю, а поселяються у лісах чи гаях (де вони можуть перевтілюватись у тварин) і приходять до живих. При цьому предки можуть сприяти або шкодити, тому при похоронних обрядах використовувались ритуали, щоб їх задобрити.

У давніх людей було уявлення про потойбіччя як існування паралельного світу. Своєрідною межею між світами вважались *річка* (звідси вірування, що покійник повинен переплисти річку, щоб потрапити на той світ; інколи під час похорону човен із мерцем пускали за водою; вважалося, що вода донесе шкаралупу яєць-крашанок, яка була ритуальною їжею, до мертвих, тому її кидали у річку), *вогонь* (тому серед стародавніх слов'янських племен був звичай спалювати померлих), *межа* між поселенням та лісом (ліс – як місце проживання предків-тварин, душ дерев тощо) чи *поріг* як символ початку та закінчення хати (археологічні розкопки свідчать про первісні типи поховань під порогом, із цим, мабуть, і було пов'язане повір'я про те, що душі померлих живуть під порогом, і що, виносячи покійника з хати, треба зупинитись на порозі; був також звичай при закладанні фундаменту нової будівлі замуровувати під порогом живих людей чи тварин, які ставали "заложниками-мерцями"). Пізніше ці "пограниччя" часто зустрічались в усіх жанрах народної творчості.

Культи вогню. Вогонь, як відомо, необхідне для життя явище. В уяві давніх предків він поставав як сила, зіслана з неба "гromовими стрілами", що може бути для людей і корисною (для приготування їжі, зігрівання та освітлення житла, відлякування диких звірів), і шкідливою (пожежі житла та посівів). Тому до вогню було особливе ставлення як до небесної сили; родинне та домашнє вогнища охоронялись, пізніше хатня піч зайняла особливе місце як у людському житті, так і в фольклорі. Кожна господиня повинна була обходитись з домашнім вогнищем обережно і з повагою: мала

замітати його чистим віником, ставити біля нього горня з водою і поліно – для того, щоб воно мало, що їсти і пити.

З Вогнем слов'яни-язичники пов'язували виникнення людей: боги створили і Чоловіка, і Жінку з двох паличок, між якими зайнявся вогонь – найперше полум'я любові.

Культ води теж був пов'язаний з тим значенням, яке мала вода для давніх племен, особливо у період трипільської культури, коли праслов'янські племена почали займатися землеробством. Вода, яка також уявлялась небесною силою, оскільки сходила на землю у вигляді дощу, могла не лише допомагати людям, а й шкодити. Вона наділялась магичною та очисною силою.

Живучи в краї, рясному ріками й озерами, річечками та струмками, болотами і джерелами-"студенцями", східні слов'яни, природно, виробили цілий комплекс релігійного шанування води. Вони були впевнені, що найбільш непорушні клятви – у тому числі й клятви любові – даються біля води, вона їм свідок. Водою іноді випробували на суді: позивачеві та відповідачеві пропонували ввійти у воду на сім кроків, при цьому винний, що з'являвся перед особою справедливої та мудрої ріки, мав неодмінно збентежитися і тим себе виказати. За допомогою води ворожили про майбутнє та наречених, наводили і, навпаки, відводили від себе чари. Особливою силою наділяли слов'яни джерельну воду, а найбільше – воду з джерела, що виникло від удару Перунової блискавки. Такі джерела називалися "гремлячими".

Культ грози пов'язувався з поклонінням вогню та воді. Гроза як поєднання цих двох стихій уявлялась гнівом природи проти людей, а також покаранням, оскільки блискавка могла вбити людину чи підпалити житло, ліс. Тому в системі народних вірувань було багато обрядів, що мали на меті захистити від "гніву неба", існували певні обереги від грому та блискавки. До культу грози близький **культ вітрів**.

Культ небесних світил у давніх слов'ян, як і в багатьох інших народів, займав одне з найважливіших місць у системі поглядів і виявлявся у поклонінні сонцеві, місяцю, зорям, а також сузір'ям, через які проходило сонце упродовж року. Із цим культом були пов'язані вірування про роль і вплив небесних світил на життя людей та зміни природи, що відбувались під впливом змін у розташуванні сонця, фаз місяця, зоряних плеяд. Як не дивно, але спочатку перше місце у цій групі відводилось *місяцю* (**люнарний культ**,

тобто вшанування місяця). Пізніше головна роль перейшла від місяця до *сонця* (**солярний культ**, тобто поклоніння сонцеві), яке мало не менш важливе значення у сільськогосподарській праці.

Зоря (**астральний культ**, тобто вшанування зірок, сузір'їв, небесних світил) вважалась божеством, що передавало людям різні повідомлення, зокрема у міфах сповіщало про народження богів і початок творіння всесвіту. Особливого значення набувало поклоніння сузір'ям та скупченню зірок – Чумацькому Шляхові.

Поєднання культів вогню та небесних світил витворило **культ світла** чи світлопоклоніння. Праслов'яни уявляли світло як істоту, дух, що випромінює світло.

Культ землі як і культ води виник під час переходу давніх племен від мисливства до землеробства. Земля уявлялась одухотвореним живим організмом, її називали мати-земля, земля-годувальниця. Оскільки від того, наскільки добрим був урожай, часто залежало життя давніх предків, то склалася система ритуалів, щоб задобрити землю. Її не можна було даремно копати, оскверняти. Земля була свідком урочистих клятв, при цьому її торкалися долонею, виймали шматок дерну та клали собі на голову, містичним чином роблячи брехню неможливою; вважалося, що земля не стане носити брехуна. Із особливим ставленням праслов'ян до землі пов'язана традиція ховати померлих у землю. Земля з рідного поля чи поселення вважалась своєрідним оберегом для людей, що вирушали у далеку дорогу, тобто у світ "чужих". З освоєнням предками-слов'янами орання землі з'явився похідний **культ орача**.

Із культами землі та сонця тісно пов'язувався **культ їжі**. Їжа була не просто фізичним насиченням – це було Причастя. Ті, хто причастилися одного хліба, каші, земних плодів або дичини, надалі вважали один одного спарвжніми родичами. Поївши в якій-небудь хаті, людина могла розраховувати на захист і допомогу господаря, але й сама вже не сміла заподіяти йому зла. Таким чином, хліб-сіль – не що інше, як мирний договір між господарем і гостями.

Сам хліб теж не був просто їжею: і донині не забута приказка "хліб – усьому голова", а дітям з дитинства прищеплюють дбайливе ставлення до хліба. Причину цього ми звичайно називаємо одну: у хлібі вкладена нелегка людська праця. Але мало хто пам'ятає про глибокі міфологічні корені, що мають наші погляди на хліб. Відомо трепетне відношення слов'ян-язичників до землі, зок-

рема до хлібного поля. В образотворчому мистецтві древніх культур засіяне поле зображується тим же знаком, що і жіноча вагітність. Цей знак дожив до наших часів у традиційних візерунках вишивки на одязі. Звідси уже випливає, що хліб був для слов'ян священним дарунком Богів. Заборонялося, між іншим, бити по столі кулаком: стіл – Божа долоня! Крім того, зерно вимагає теплової обробки. А щоб зварити найпростішу кашу, потрібно забезпечити союз Вогню, Води і Зерна – продукту Землі. Усі ці три сутності були для слов'ян божествами, усім трьом поклонялися. Солодка, зварена на меді, каша, заправлена ягодами, була найдавнішою язичницькою ритуальною їжею: вона несла могутню ідею родючості, перемоги над Смертю, вічного повернення Життя. Чи варто дивуватися, що язичницька каша прекрасно вписалася в язичницькі, а потім і християнські ритуали і донині живе під назвою куті, якою пригощаються на поминках? Хіба що замість меду кладуть тепер цукор, замість лісових ягід – родзинки, а замість цільної пшениці – рис.

Іншою найдавнішою їжею з незапам'ятних часів у слов'ян були млинці. Учені-мовознавці вважають, що слово "млинець" походить від того ж кореня, що і "молоти", "мілкий", позначаючи, у такий спосіб, їжу з розмеленого зерна. Можливо, спочатку борошно або дрібно роздроблене зерно заварювали окропом та їли ложками, потім одного разу пролили на розпечені камені вогнища і виявили, що нова їжа дуже смачна. У млинцях, як і в каші-куті, укладені ті ж священні сутності, а крім всього іншого, рум'яний, круглий млинець трохи схожий на Сонце, що "вмирає і воскресає" щозими. Тисячу років тому вигляд млинців був ще більш схожий на найдавніше схематичне зображення Сонця – їх пекли на круглих глиняних сковорідках із зубцюватими краями і прокресленим усередині хрестом. От чому й донині млинці печуть на поминках і на Масницю, коли святкується перемога над злою богинею Мораною – холодом, смертю та пільмою, святкується відродження Сонця, Життя, Весни.

Священним у слов'ян вважався також мед, його приносили в жертву богам та вживали на тризнах.

Культ тварин і рослин мав тісний зв'язок з уже охарактеризованими культами та віруваннями. Тварини обожнювались як то-темні предки та перевтілення душ померлих, рослини – як такі, що мають особливу силу проти хвороб, зурочень, магічну дію тощо.

Слов'яни вважали священними деревами ліщину, дуб (символ життєвої міцності), особливо старий. Ясен був присвячений богу грому та блискавок Перуну. Клен і липа символізували шлюб; клен мав у собі таємничу благодатну силу, а кленове листя – магичні цілющі властивості. Під липами здійснювалися жертвопринесення. Береза символізувала чисту матір-природу. Вважалося, що у старих деревах живе дух лісу, тому біля них здійснювались певні обряди та поклоніння.

Птахи мали у слов'ян також символічне значення, багатьом із них приписувався дар пророцтва. Зозуля вважалася провісницею майбутнього. Голуб у всіх слов'ян є символом любові, і тому в одній пісні розповідається про створення світу двома голубами, тобто чоловічим і жіночим початками. Ластівка в стародавніх слов'ян приймала участь у долі людини. Ворони були священними птахами, ніхто не смів лякати їх у лісі. Сова була символом смерті та пітьми: якщо душа вилітала з тіла людини, то усі птахи лякалися, тільки сови нічого не боялися. Із культом орача був пов'язаний культ орла, який, вважалося, навчив людей сіяти пшеницю.

Із тварин священними в слов'ян були віл і кінь. Бик був символом родючості, він означав силу сонця.

Священними комахами вважалися бджола та сонечко.

Особливого значення надавалось тим елементам природи, які, за віруваннями, мали зв'язок із потойбічним світом і могли передавати людям "таємні знання" з потойбіччя. Такими, зокрема, були вовк, що в міфології усіх індоєвропейських народів утілював смертоносне начало, вороний кінь, ворон тощо.

Пізніше об'єкти культу тварин та рослин включались у систему національної символіки. З ушануванням тварин пов'язане виникнення в системі фольклору зооморфних образів (від гр. *zoon* – тварина та *morphe* – форма), тобто подібних до тварин, зі звіриною подобою, зовнішністю.

Культ змія поєднує елементи культів вогню, землі, води та тварин. Його сутність полягає у поєднанні всіх природних стихій та частин організмів різних тварин. Про давність вшанування великого змія чи дракона свідчать археологічні знахідки посуду із зображенням цих істот. Оскільки переважна більшість із них знайдена на місцях поховань, то є підстави вважати, що у прадавніх предків образ змія асоціювався зі смертю чи мав безпосередній до неї стосунок.

Із культами землі та орача були пов'язані **культи землеробських знарядь**, особливо **плуга**, з астральним культом – поклоніння **ритуальному посуду** (про що свідчить його форма та орнамент). Особливості форми та розміщення посуду, знайденого при похованнях, дають підстави кваліфікувати його як "Посуд-Сонце", "Посуд-Місяць", "Посуд-Небо", "Посуд-Земля", "Посуд-Всесвіт". Із часом вказані та інші предмети (дзеркала як ототожнення з водою і такі, що відображають потойбіччя: свічки, шнурівки, ножі, сокири тощо) стали невід'ємною частиною ритуально-магічних дій та народної обрядовості.

Із культом дерев пов'язувався **культ музики та музичних інструментів**. Оскільки музичні інструменти виготовлялися з деревини, музика вважалась голосом духів дерев, духу лісу. Праслов'яни вірили, що вони видобувають музику так, як видобувають вогонь, а рівномірні ритмічні звуки та рухи, що їх супроводжують, відтворюють рух всесвіту, космічний порядок. Ці уявлення стали підставою виникнення **культу руху та танцю**.

2. ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА МІФОЛОГІЯ ТА ПАНТЕОН ЯЗИЧНИЦЬКИХ БОГІВ

Згодом усі давні уявлення та вірування лягли в основу праслов'янської міфології, становлення якої стало наступним етапом у розвитку українського фольклору.

Міфологія та релігійні уявлення кожного народу мають своє соціальне підґрунтя, оскільки вони формуються в конкретно-історичних умовах, чим обумовлюються і їхні характерні особливості. Релігійні вірування стародавніх слов'ян максимально наближались до життєвих реалій і відображали у міфологічній формі прагнення єднання з природою, навколишнім середовищем. У свою чергу, ці вірування формували бачення світу, де добрі сили завжди мають перевагу над злими, де тільки мир і злагода дозволяють гідно продовжувати життя, забезпечують процвітання свого роду та племені.

Як уявляли собі свій світ слов'яни-язичники? Учені вважають, що він здавався їм схожим на велике яйце. Посередині слов'янського Всесвіту, ніби жовток, розташована сама Земля. Верхня частина "жовтка" – наш живий світ, світ людей. Нижня сторона –

Нижній Світ, Світ Мертвих, Нічна Країна. Коли там день, у нас панує ніч. Щоб потрапити туди, треба перетнути Море-Океан, що оточив землю, або прорити наскрізь колодязь (камінь падатиме в цей колодязь дванадцять днів і ночей). Навколо Землі, мов яєчні плівки та шкаралупа, розташовано дев'ять різних небес, кожне з яких має власне призначення: одне – для Сонця і зірок, інше – для Місяця, ще одне – для хмар і вітрів. Слов'яни вважали, що на будь-яке небо можна потрапити, вилізши по Світовому Дереву, яке зв'язує між собою Нижній Світ, наш Світ людей і всі дев'ять небес. Сьоме небо наші предки вважали "твердю", прозорим дном небесного океану. Там, над сьомим небом, є острів, і на тому острові живуть прародителі всіх птахів і звірів. Цей дивовижний острів називали "ірієм" ("вирієм") або островом Буяном. Деякі учені припускають, що від нього походить теперішнє слово "рай", пов'язане в нашому понятті з християнством (згадаймо також вислів "на сьомому небі від щастя").

Із яйцем пов'язані також міфологічні погляди стародавніх слов'ян про річну циклічність перетворень у природі. Сонце у цих міфах зображене в образі Жар-птиці, яку хоче викрасти злий чарівник (зимовий холод). Жар-птиця встигає знести золоте яйце (яйце-райце), яке стає навесні новим джерелом світла й тепла, пробудження та воскресіння природи. Воно опромінює, зігріває землю, розганяє тумани, викликає рясні дощі, внаслідок чого настає весна, а потім літо.

Характерною особливістю міфології того періоду є *пантеїзм*, тобто релігійно-філософське вчення, за яким Бог ототожнюється з навколишньою природою, та *політеїзм*, що полягає у поклонінні багатьом богам водночас. Усі божества давньослов'янського пантеону з'явилися з існуючих на той час культів та у подальшому були тісно з ними пов'язані.

Першими божествами, про які існують окремі згадки, були *Білобог* та *Чорнобог*, що уособлювали відповідно світлу й темну сили, добро та зло. Один був народжений світлом, другий – пітьмою; перший будував, другий – руйнував.

Збереглися також легенди про *Велику Матір*, що народила Землю і Небо, праматір Богів і людей, ім'я якої Жива або Живана.

Найдавнішим божеством, яке давні племена уявляли творцем світу, вважався *Род*, що поєднував у собі всю родину: померлих предків, живих нащадків та майбутні, ще ненароджені покоління.

Саме Род посилав на землю при народженні дитини її душу. Жіночим божеством, подібним до Рода, була *Берегиня*, що втілювалась в образі матері всього живого, і була пов'язана з періодом матріархату. Жіночі божества *Рожаниці*, які також асоціювались із народженням, мали зв'язок із зірками та долями людей (звідси міф про те, що кожна людина має свою зірку, яка падає в час її смерті). Рожаниць було дві: Мати та Дочка. Рожаниця-Мати (ім'я якої Лада) пов'язувалася слов'янами з періодом літньої родючості, коли дозріває, тяжчає, наливається урожай. Лада була матір'ю дванадцяти місяців, на які ділиться рік, і молодшої Рожаниці – Лелі, Богині трепетних весняних паростків, перших кольорів, юної жіночності. Саме вона піклувалася про сходи, що ледве проклюнулися, про майбутній врожай. Лелю-Весну урочисто закликали: запрошували в гості, виходили зустрічати з подарунками та пригостанням. А спершу питали дозволу в Матері Лади: чи відпустить дочку? На деяких територіях Леля називалась Даною і, вважаючись богинею водоймищ, мала тісний зв'язок із прадавнім культом води. На її честь цим іменем названо багато річок. Дані приносили жертви, кидаючи коштовності та гроші у річки, озера, криниці та джерела. Очевидно, звідси походить слово "данина".

Род і Рожаниці у слов'ян були особливо відповідальні за процвітання і приплід усього живого в природі, а також за примноження роду людського, за шлюб і любов.

Із розвитком народної свідомості форма первісної релігії змінилась на **генотеїзм** – віру в існування багатьох богів з одним верховним богом на чолі.

Місце верховного бога займав *Сварог* – бог неба, небесного світла, зодіаку. Він уявлявся втіленням світла, чим співвідносився з відповідним культом. Зображень Сварога не знайдено, але вважається, що його знаком були рівнораменні хрести у вигляді свастики – сварги, які ще й досі можна побачити на писанках, кераміці. Небесним знаком цього божества був Плуг (сузір'я Оріона), який ритуально вшановувався у новорічних обходах будівель. Його образ перегукувався з давньослов'янським богом Ором ("орачем"; його символом був орел-орач) та жіночим втіленням родючої сили Орантою. Сварог також вважався богом ковальства (як вияв небесного вогню) та шлюбу. Він подарував людям ковальські кліщі, навчив виплавляти мідь і залізо, викував золотий плуг і золоту обручку, які широко фігурують у колядках, щедрівках,

веснянках, казках тощо, встановив найперші закони, зокрема, велів кожному чоловіку мати тільки одну дружину, а жінці – одного чоловіка.

Дажбог чи Даждьбог (від слова "той, що дає", "подавець усіх благ") – вважався сином Сварога й уявлявся божеством сонця та земного достатку, що символізувався врожаєм жита та пшениці. Тому його ім'я було поширене у хліборобських обрядах, а його символом був останній сніп як втілення духу поля. Навесні зерно з нього висівали, "відпускаючи дух Дажбога на волю". Слов'яни вірили, що Дажбог їздить по небу на чудовій золотій, оздобленій діамантами колісниці, запряжений четвіркою (у деяких згадках – дюжиною) білих золотогривих коней із золотими крилами, а сонячне світло походить від вогненного щита, який Дажбог возить із собою. Вночі він із заходу на схід мандрує нижнім небом та світить Нижньому Світу. Двічі на добу (вранці та увечері) він перетинає Море-Океан на човні, запряженому водоплавними птахами – гусаками, качками, лебедями. Тому наші предки приписували величезну силу берегам у вигляді качечки з головою коня. Вони вірили, що славний Бог Сонця допоможе їм, де б він не знаходився – в Денному Світі або в Нічному, або навіть по дорозі з одного в інший. У "Слові о полку Ігоревім" руські люди названі "Дажбожими онуками" – онуками сонця, хоча говориться там про події, що відбулися через двісті років після прийняття християнства.

Волос (Велес) або Тур в уяві давніх слов'янських племен поставав як божество сонця в сузір'ї Тільця (інша назва сузір'я "Волосожар", тобто "небо Волоса") і вважався богом худоби ("скотський бог"). Його походження сягає давніх часів, очевидно ще до трипільської культури, коли основним заняттям людей на цій території було не землеробство, а скотарство. Є певні вказівки щодо його зв'язку з культом предків. Це дає підстави вважати, що первісно Волос був духом предків, який опікувався домашньою худобою. Іншою гіпотезою є пояснення його імені "Волос" від "волах", "волохатий" та пов'язаного з ним повір'я, що його родовід походить від волохатого ведмедя, який впливав на полювання та мисливську удачу (тому мисливці задобрювали його принесенням жертв). Походження Волоса учені ототожнюють також із легендарним Змієм. Змій Волос поєднує в своєму вигляді волохатість і луску, літає на перетинчастих крилах, уміє видихати вогонь (хоча сам до смерті боїться вогню, в першу чергу блискавки).

Легко переконатися, що вигляд Змія "складений" людською уявою з частин, узятих від різних тварин. Ще він дуже любить яєчно і молоко, тому інше ім'я Волоса – Смок або Цмок, тобто Сосун. Але якщо уважно перечитати народні легенди і казки, виявиться, що Змій в них не стільки злобний, скільки нерозумний і жадібний.

Згодом Волос частково втратив свій жажливий вигляд, набув в уяві предків людської подоби і став відповідальним за ремесла, торгівлю, багатство та земну родючість. До його ідола приводили худобу перед першим вигоном на пасовиська, залишали в полі останній жмут колосся "Волосу на борідку". Крім того, простежується зв'язок Волоса з музикою та поезією, недарма в "Слові о полку Ігоревім" співак Боян названий "Велесовим онуком".

Слов'янським богом грози, грому та блискавки був *Перун*, який співвідносився із сузір'ям Стрільця. Ще він вшановувався як бог війни та охоронець військової дружини. Його уявляли струнким срібноголовим, золотовусим чоловіком із луком і стрілами в руках. Перун мчиться серед хмар верхи на коні або в колісниці, запряжений білими та вороними жеребцями. Ім'я Перуна дуже стародавнє, і в перекладі на сучасну мову означає "той, хто сильно б'є", "разючий". Ідол Перуна мав людську подобу: тулуб виготовлявся з дерева, ноги – із заліза, голова – зі срібла, вуса – із золота. У Густинському літописі розповідається, що в руках у цього ідола був коштовний камінь (рубін або карбункул), біля нього завжди палало дубове вогнище, так званий "живий вогонь", якщо він згасав, його охоронці карались на смерть. Перунові приносили жертви, для яких вбивали вепра, бика або червоного півня. Вважалося, що він має своїх слуг-намісників, яких називали Вернигора та Вернидуб (пізніше вони, як і багато інших елементів язичницької міфології, з'являються у казковому епосі). Символами Перуна вважали дуб, калину, цвіт папороті (існувало повір'я, що папороть цвіте під час грози на свято Купала). Інший символ Перуна – так званий громовий знак, схожий на колесо з шістьма спицями. Цей знак до сих пір можна бачити на хатах старої будови. Його різали і для краси, і з чисто практичних міркувань – як громовідвід.

Відчайдушно гримить по нерівностях хмар Перунова колісниця – ось звідки грім, що "прокочується" небесами. Втім, із цього приводу існували різні думки. Ще говорили, що грім і блискавка – луна та відблиск ударів, якими Перун переслідує Змія (Волоса), що прагне знову пограбувати Богів і людей: викрасти Сонце,

худобу, земні та небесні води, а у деяких міфах – і дружину Перуна. Переслідований Волос ховається під деревом, каменем, перетворюється на людину, коня, корову. Під час поєдинку Перун мече стріли, які розщеплюють дерево, розколюють каміння. Перемога завершується рясним дощем, що приносить родючість.

А у ще більш віддаленій старовині вважали, що насправді грім – це "клич любові" на святі весілля Неба із Землею: відомо ж, як добре все росте після грози.

Блискавки у Перуна були двоякого роду: лілово-сині – "мертві", разючі, і золоті – "живі", що творять і будять земну родючість і нове життя. Також зброєю Перуна спочатку було каміння, потім – кам'яна сокира і, нарешті, – золота сокира. Сокирі громовержця приписувалася справді чудодійна сила. Сокирою вдарили по лавці, на якій хто-небудь помер: тим самим буде вигнана Смерть. Сокиру навхрест перекидали через худобу, щоб вона не хворіла і добре плодилася. Сокирою креслили над хворим Сонячний Хрест, закликаючи на допомогу відразу двох богів. Ще люди вірили, що дерево, в яке "вдарив Перун", не можна використовувати для будівництва, але з нього можна виготовляти музичні інструменти.

Іншим язичницьким божеством, пов'язаним з музикою, був *Стрибог*, який у "Слові о полку Ігоревім" згадується як родоначальник всіх вітрів. Він теж співвідносився із сузір'ям Стрільця, його атрибутами (луком та стрілами, планетою Сатурн), і вважався грізним богом жорстокої битви і кровопролиття.

Одним із найбільш шанованих язичницьких божеств був *Сімаргл*, який уособлював сонце у сімох знаках зодіаку, в період, коли ведуться городньо-польові роботи. Він зображався у вигляді чорного крилатого пса, що охороняє посіви.

Сильні емоції, невідконтрольні розуму, фізична любов, а з нею й ідея розмноження, родючості знаходилися у віданні слов'янського бога *Ярила*. Ярило був богом висхідного або весняного сонця, богом похоті й любові, творцем і заступником тварин і рослин, богом сили та хоробрості.

Серед язичницьких богів було чимало таких, які не пов'язувалися з астральним культом. Серед них – *Див* – божество страху та смерті, яке зображалось у вигляді великого хижого птаха з жіночим обличчям, що сидить на сухому дереві, свище по-зміїному, кричить по-звірячому. Птахи Див віщували смерть, особливо перед боєм, про що згадується у "Слові о полку Ігоревім". *Лад* – бог

шлюбу та благополуччя. *Мокош* – божество жіночої статі, що була покровителькою домашнього вогнища, любові та розмноження.

Життя стародавньої людини далеко не завжди було легким. Траплялися і труднощі, і нещастя, що наводили на думки про злих надприродних істот, котрі стоять за ними. Злу богиню *Морану* наші прадавні предки пов'язували з темнотою, морозом і смертю. Солом'яне опудало, яке спалюють під час святкування стародавньої язичницької Масниці, належить, поза сумнівом, Морані, Богині смерті та холоду. Кожну зиму вона ненадовго бере владу, проте назавжди панувати їй не вдається: знов і знов тріумфують Сонце, Життя і Весна.

За уявленнями стародавніх слов'ян на чолі світу були боги, що всім керували. За ними тягнувся цілий ряд нижчих божеств та демонів, які прислужували старшим богам. На кінці стояли люди, обдаровані надприродною силою, які могли не лише конкурувати з демонами та сперечатися з ними, але навіть примушували виконувати їх волю, коли цього вимагали обставини.

Із давніх часів кожне плем'я стародавніх слов'ян поклонялося своєму богові, але з часом склався пантеон слов'янських богів. Про вищих богів довідуємося дещо з літопису. У договорі князя Олега з греками слов'яни присягалися своїми богами, Перуном і Волосом. У літописі Нестора від 980 р. зазначається, що Володимир Великий після вокняжіння в Києві звів пантеон язичницьких богів: "І почав княжити Володимир у Києві і поставив кумирів на пагорбі за двором терему: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вуси золоті, й Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла, Мокош. І приносили їм жертви, називаючи богами". В Іпатіївському літописі згадується "про царя сонця, сина Сварога, Дажбога".

Довгий час вчені вважали, що в цьому пантеоні князь об'єднав богів із метою створення уніфікованої державної релігії, яка б задовольняла потреби феодального суспільства в централізації державної влади. Двоє з названих Нестором богів, Хорс і Симаргл, вважаються за походженням іранськими богами. Це підтверджує думку про те, що населення Давньої Русі мало поліетнічний характер, тому в пантеоні слов'янських богів були й неслов'янські.

Однак на початку ХХ ст. з'явилася версія, згідно з якою Володимир не лаштував пантеону слов'янських богів, а встановив культ єдиного верховного бога Перуна, виявивши тим самим прагнення до монотеїстичної релігії. Деякі документальні свідчення дають

підставу вважати, що у 980 р. в Києві, а потім у Новгороді та інших великих містах Стародавньої Русі були встановлені дерев'яні скульптури самого Перуна. Пантеон же, ймовірно, народився в уяві християнських книжників кінця XI і початку XII століття, які вважали, що язичництво мало політеїстичний характер і цим воно відрізняється від християнства.

Професор Е. Анічков стверджує, що Київська Русь мала три релігії: князь і його дружина своїм головним богом мали Перуна, купці та міщани визнавали свого бога торгівлі Волоса, простий люд цих богів не визнавав, а мав власних божків. Коли князі завоювали інші народи, боги останніх включались до пантеону київських, на чолі яких стояв Перун. Метою створення пантеону Володимирових богів, на думку Е. Анічкова, було політичне об'єднання племен Київської Русі.

До середнього рівня слов'янської міфології відносилися божества, пов'язані з господарськими циклами робіт і сезонними обрядами, а також боги-покровителі різних племен і родів. Можливо, до цього рівня відносилась і переважна більшість жіночих божеств.

Із початком міфологізації історичної традиції пов'язані герої міфологічного епосу, наприклад, Кий, Щек, Хорив тощо. Більш давні джерела у казкових персонажів, що виступають як супротивники цих героїв, наприклад, у чудовиськ змієподібної природи (пізнішими варіантами яких можна вважати Солов'я-Розбійника, Змія Горинича), а також у Баби-Яги, Коцюя, Чуда-Юда, Лісового царя, Водяного царя, Морського царя тощо.

До нижчого рівня слов'янської міфології відносяться різні групи неантропоморфної нечистої сили, духів, тварин, тобто те, що пов'язано з усім міфологічним простором від дому до лісу, до річки чи болота. Це домовики, мавки, водяники, мара, кикимора, болотяники, криничники, очеретяники, польовики, гайовики, перелесники тощо. Усі ці персонажі пов'язані, як правило, з негативними явищами в житті людини, і вона різними способами їх позбавлялася, уникаючи зла.

Домовики – це хатні духи. За деякими народними уявленнями, домовик з'являвся з душі жертвовної тварини, яку приносили у жертву на початку будівництва хати. За іншими легендами, домовик народжувався з душ дерев, що були зрубані та використані для будівництва. Згідно з народним віруванням, у домовиків були

і дружини, і діти. Отже, домовик для нового житла міг з'явитися на світ і "природним шляхом".

У деяких випадках, наприклад, якщо наново будувалися після пожежі, на нове місце брали з собою колишнього домовика. Не залишати ж його на руїнах, щоб він плакав там ночами, лякаючи перехожих. Домовика з пригощанням і умовляннями переносили в стоптаному личаку або на лопаті, якою садили у піч хлібини. Домовик влаштовувався жити у льоху або під піччю (пізніше, коли з'явилися стелі, він уподобав ще й горище).

Звичайно його уявляли собі у вигляді маленького дідуса, схожого обличчям на голову сім'ї, тільки зарослого до очей волоссям і з кігтиками на волохатих лапах. За характером домовик – ідеальний господар, вічний реготун, клопотун, часто буркотливий, але в глибині душі дбайливий і добрий. Люди завжди прагнули підтримувати з ним хороші відносини, не забували звернутися з ласкавим словом, залишити трохи смачної їжі. За це Домовик платив добром за добро: доглядав за худобою (ночами годував, гнав до води, заганяв назад до стайні), допомагав утримувати будинок у належному стані, попереджав про нещастя, що загрожує (наприклад, міг розбудити вночі). Перш ніж увійти до покинутого будинку або в лісову хату-зимовище, треба, хоча б у думках, попросити дозвіл у їхнього домовика: "Господар, господар, пусти переночувати!" І тоді домовик, потішений увагою, захистить гостя від будь-якої нечисті, що полює у ночі. Якщо ж не ушанувати, образити чим-небудь душу хати, сварливий маленький господар буде робити всілякі капості, доки не визнаєш провини, не помиришся з ним. Домовик – найдобріше серед безлічі інших маленьких божеств.

Лісовики живуть у лісах, і в них дикі звірі є тим самим, що у звичайних людей худоба. Олені, сарни, зайці – то їхня худоба, а ведмеді, вовки та рисі – то їхні пси та коти. Вони пасуть свою звірину та пильнують, аби їй не сталося щось зле.

Лісовики – це нечисті духи. Лісовик веде чоловіка вночі по лісі так, що той чоловік ніяк не знайде дороги і не вибереться з лісу, аж поки треті півні не заспівають. Лісовик цілу ніч гукає в лісі, але людям не треба відгукуватися, бо він зараз і прийде до того, хто відгукується. Лісовик білий, як сніг. Він може приймати на себе різні постаті і показуватися чоловіком, вовком, лисом, собакою.

Водяник сидить у ріках та озерах, виглядає як риба, але може

показуватися й чоловіком, особливо дідусем із довгою бородою, а також козлом, собакою, качуром. Як рибалки розпалюють на березі вогнище, він виходить з води грітися. Риба втікає перед ним, і тоді добре її ловити, бо сама набігає в сіті.

Водяник старшує над русалками. Риба – то його худоба. Часом перекидається він сам у рибу, наприклад, сома, і дає себе зловити в сіть, але звичайно не дозволяє себе нести додому, але коли його занесуть, то навіть розвалює хату. Може заборонити ловити рибу, де йому не подобається. Водяники женяться з дівчатами, що втоплюються, і плодять з ними дітей. Мельники та рибалки задобрюють водяників: мельники кидають їм у воду хліб, а рибалки варену рибу.

Русалки виходять заміж за водяників, під їхніми ногами земля не гнеться, бо вони – духи. Русалки живуть не тільки тим, що пустують та залоскочують, вони мають добрий розум, люблять прясти, танцювати, відбілювати полотно тощо.

3. РИТУАЛИ

Спеціальними ритуалами та предметами були оточені у давнину як усі сфери людського життя, так і всі його періоди. Розглянемо основні з них. За уявою праслов'ян, людина рухалася своїм життєвим шляхом зовсім не так, як рухаються гірською дорогою, поступово наближаючись до вершини. Усе виглядало зовсім інакше: людина зникала на одному рівні й знову з'являлася вже на іншому, вже у новій якості. У підтвердження свого нового народження людина повинна була перемінити буквально усе – від одягу до імені. Проте й природна біологічна смерть не сприймалася язичниками як остаточна загибель, повне зникнення людини. Смерть, як і всі попередні події, була ще одним переходом у нову якість, коли руйнувалося тіло, але безсмертна душа залишалася недоторканою. Крім того, вона цілком могла повернутися, увійшовши в новонароджену дитину. От чому за всіх часів й у всіх народів дітям намагалися давати імена прославлених, шановних предків (потім ця традиція поширилася і на чужих, але знаменитих людей).

Отже, самий початок – зародження нового життя... Турбота про дитину починалася задовго до її появи. Споконвіку слов'яни намагалися відгородити майбутніх матерів від усіляких небезпек,

у тому числі й надприродних. Так, в останні місяці перед пологами жінці не рекомендувалося виходити з двору, а краще і з хати, щоб Домовик і священний Вогонь хатньої печі завжди могли прийти їй на допомогу. Моторошні історії розповідалися про злих чаклунів, здатних своїми чарами викрасти дитя прямо з материнської утроби або підмінити його дитинчам відьми – злобним виродком. Одним словом, про вагітність, що настала, і тим більше про термін пологів стороннім зовсім нема чого було знати. Зате сама жінка, що чекає дитину, вважалася улюбленицею Богів, здатною приносити щастя. Її охоче запрошували в саді почастуватися яблуками: якщо покуштує плоду з молодого яблуні, що вперше принесла врожай, ця яблуня буде довіку ясно плодоносити.

Але от наставав час дитині з'явитися на світ. Давні слов'яни вірили, що народження, як і смерть, порушує невидиму межу між світами померлих і живих. Зрозуміло, що такий небезпечний справі нема чого було відбуватися поблизу людського житла, щоб нікому не зашкодити. Тому у слов'ян народжували звичайно не у хаті, а в іншому приміщенні, найчастіше – у добре нагрітій лазні. А щоб материнське тіло легше розкрилося і випустило дитя, жінці розплітали волосся, у хаті ж розкривали всі двері та скрині, розв'язували вузли, відмикали замки. Майбутній матері звичайно допомагала літня жінка, досвідчена в подібних справах. Неодмінною умовою було, щоб вона сама мала здорових дітей, бажано – хлопчиків. Крім того, при пологах нерідко був присутній майбутній батько.

...І от дитина щасливо народилася. Якщо це був хлопчик, повину перерізали на стрілі чи сокирі, щоб ріс мисливцем і майстром. Якщо дівчинка – на веретені, щоб росла рукодільницею. Перев'язували пупок льняною ниткою, сплетеною з волоссям матері та батька.

Узагалі, всі найперші дії з дитиною (купання, годування, підстригання волосся тощо) були оточені важливими та дуже цікавими ритуалами. Батько – голова родини – урочисто виносив немовля та показував його Небу та Сонцю (не сідаючому, а обов'язково що сходить, – на довге життя!), Вогневі хатньої печі, Місяцеві (знов-таки зростаючому, щоб дитя гарне росло), прикладав до Землі-Матері і, нарешті, занурював у Воду. Таким чином, малюка представляли всім Божествам Всесвіту, всім його стихіям, віддаючи під їхнє заступництво.

Далі дитину нарікали ім'ям, проте воно зберігалось в таємниці. Стародавні люди вважали ім'я важливою частиною людської особи і краще було зберігати його в таємниці, щоб злий чаклун не зумів "узяти" ім'я і використати його для наведення причини (подібно тому, як використовували для цього обстрижене волосся, клаптики одягу, викопані шматки землі зі слідами на ній і навіть сміття, виметене з хати). Тому у найдавніші часи справжнє ім'я людини було звичайно відоме тільки батькам і декільком найближчим людям. Всі інші звали його за ім'ям роду або на прізвисько, що як правило носило охоронний характер: Некрас, Неждан, Нежелан. Подібні імена-прізвиська повинні були "розчаровувати" хвороби та смерть, примусити їх шукати "більш гідну" поживу в інших місцях. Язичник ні в якому разі не повинен був говорити: "Я – такий", адже він не міг бути до кінця твердо упевнений, що його новий знайомий заслуговує повної довіри, що він взагалі людина, а не злий дух. На перших порах він відповідав ухильно: "Мене називають...". А ще навіть краще, якщо це вимовляв не він сам, а хтось інший.

Суттєву роль грав і одяг: відома усім приказка про те, що зустрічають по одешинці, прийшла до нас із глибини століть. Тисячу років тому нашим предкам було достатньо один раз подивитися на одяг незнайомої людини, щоб зрозуміти, з якої він місцевості, до якого роду-племени належить, яке його суспільне становище і "цивільний стан" (повнолітній чи ні, чи поєднався шлюбом тощо).

Найпершою пелюшкою для немовляти найчастіше була сорочка батька (хлопчиків) або матері (дівчинці), та й надалі дитячий одяг намагалися кроїти не з нової витканої тканини, а зі старого одягу батьків. Робили це не зі скнарості чи злиднів й навіть не тому, що м'яка, прана матерія не дратує ніжну шкіру дитини. Весь секрет – у священній силі, або, по-теперішньому, у біополі батьків, що здатне заслонити ще незміцнілу маленьку людину, захистити від причини і навроку. Дитячий одяг у давніх слов'ян був однаковий для дівчат і для хлопців і складався з однієї довгої, до п'ят, полотняної сорочки. Право на "дорослий" одяг діти отримували, не просто коли досягали певного віку, але тільки коли могли справою довести свою "дорослість", тобто після обрядів ініціації.

Сорочка, що безпосередньо прилягала до тіла, шилася з не-

скінченними магічними застережними заходами, адже вона повинна була не тільки зігрівати, але й відганяти сили зла, а душу – утримувати в тілі. Так, коли кроїли комір, вирізаний шматок неодмінно протаскували усередину майбутнього одіяння: рух усередину означав збереження, нагромадження життєвих сил, а назовні – втрату. Цього останнього всіляко намагалися уникати, щоб не накликати на людину лихо. На думку стародавніх слов'ян, необхідно було так чи інакше убезпечити всі отвори в готовому одязі: комір, поділ, рукави. Оберегом тут була вишивка, що містила усілякі священні зображення і магічні символи. Язичницький зміст народних вишивок дуже добре простежується з найдавніших зразків до цілком сучасних робіт, недарма учені вважають вишивку важливим джерелом у вивченні древньої релігії. Не важко здогадатися, що комір був особливо "магічно важливою" деталлю одягу, адже саме через нього у випадку смерті вилітала душа. Матері завжди намагалися укрити одяг дітей великою охоронною вишивкою. Таку ж роль виконували і плетені пояси-обереги, і багато інших аксесуарів. І люди активно використовували це: так, якщо чоловік був у від'їзді, то жінці, що очікувала дитину, радили підперізуватися його поясом і на ніч укриватися чим-небудь з його одягу, щоб "сила" чоловіка охороняла, оберігала дружину.

Років із п'яти-семи дітей привчали до господарської чоловічої та жіночої праці, а також вводили у світ легенд, вірувань і традицій, тобто дитина проходила ще й духовну школу. У найглибшій давнині для цього існували особливі будинки – чоловічі та жіночі, й усе, що там відбувалося, огортала таємниця, на яку не мали права представники протилежної статі. Коли хлопчик починав ставати юнаком, а дівчинка – дівчиною, їм наставляв час перейти в наступну якість, у розряд молоді – майбутніх наречених, готових до сімейної відповідальності та продовження роду. Для цього треба було витримати іспит, що називається "ініціацією" – "відновленням", "приведенням у початковий стан". Це був своєрідний іспит на зрілість, фізичну та духовну.

Юнак повинен був витерпіти жорстокий біль, приймаючи татування або навіть клеймо зі знаками свого роду та племені, повноправним членом якого він ставав відтепер. Для дівчат теж були іспити, хоча й не такі болісні. Їхня мета – підтвердження зрілості, здатності до вільного прояву волі. І юнаки, і дівчата піддавалися ритуалам "тимчасової смерті" та "відродження". Імовірно,

жерці та жриці застосовували для цього одурманюючі напої, гіпноз. Розігрувалася ціла вистава "проковтування" дітей міфічною твариною – тотемом, "прабатьком" і символом племені, з наступним "народженням" з його черева. Із плином сторіч був утрачений давній ритуал переходу з розряду "дітей" у розряд "молоді", багато його елементів увійшло до складу весільної церемонії.

Отже, колишні діти "вмирали", а замість них "народжувалися" нові дорослі. Отримували вони й нові "дорослі" імена, яких знов-таки не повинні були знати сторонні (а іноді це було перше наречення імені). Вручали їм і новий дорослий одяг: юнакам – чоловічі штани, дівчатам – поньови (рід спідниць із картатого полотна, що носили поверх сорочки на паску). Із моменту надягання дорослого одягу дівчину можна було сватати. Так починалося доросле життя.

Розглянемо весілля як важливу віху в житті людини. В умовах родового ладу (і багато пізніше) у власному сприйнятті й у сприйнятті суспільства людина залишалася в першу чергу членом роду, а не індивідуальністю. Відповідно, моральними вважалися тільки такі вчинки, що сприяли процвітанню роду. А це значить, що якщо одна велика родина на своїй раді вирішувала поріднитися з іншою, знаходячи тим самим нових друзів і союзників, юнак і дівчина повинні були одружитися, що називається, без розмов. Саме таке поводження вважалося високоморальним.

Діти належали до роду батьків, але коли дівчина виходила заміж, вона переходила в рід чоловіка (саме тому заміж "виходять" – тобто, виходять зі свого роду, залишають його). Вона повинна була "вмерти" у колишньому роді й "знову народитися" в іншому, уже заможною жінкою. От які складні перетворення відбувалися з нареченою. Звідси й підвищена увага до неї під час весілля, і звичай брати прізвище чоловіка, адже прізвище – це знак роду. Тепер зрозуміло, чому наречений намагається внести наречену через поріг свого будинку обов'язково на руках. Адже поріг – це межа світів, і наречений, раніше чужий у цьому світі, слід перетворитися у свою. Щодо білої весільної сукні, то іноді доводиться чути, начебто вона символізує чистоту й скромність нареченої, але це неправильно. Насправді білий – колір жалоби. Чорний колір у цій якості з'явився порівняно недавно. Білий же, як стверджують історики та психологи, з найдавніших часів був для людства кольором Минулого, кольором Пам'яті та Забуття. А іншим "траурно-весільним" кольором був червоний. Його здавна

включали в одяг наречених. Є навіть народна пісня: "не ший ти мені, матінка, червоний сарафан" – пісня дочки, що не хоче йти з рідної хати до чужих людей – заміж. Отже, біла (або червоно-біла) сукня – це "скорботна" сукня дівчини, "померлої" для свого колишнього роду.

Тепер про фату. Ще зовсім недавно це слово означало просто хустку, якою закривали обличчя дівчині. Адже з моменту згоди на шлюб її вважали "померлою", а жителі Світу Мертвих невидимі для живих. От і наречену нікому не можна було бачити, а порушення заборони вело до нещастя і навіть до передчасної смерті, тому що в цьому випадку порушувалася межа, і Мертвий Світ "проривався" у наш, що погрожувало непередбаченими наслідками.

На слов'янському весіллі переважно звучали сумні пісні. Наречена плакала, навіть якщо йшла за улюбленого. І справа тут не в труднощах заміжного життя за старих часів. Наречена залишала свій рід і переходила в іншій. Отже, вона залишала духів-заступників колишнього роду і вручала себе новим. Тому і плакала дівчина, слухаючи жалібні пісні й з усіх сил намагаючись показати свою відданість рідному домові, колишній родині та її надприродним заступникам – померлим предкам, а в ще більш віддалені часи – тотемові, міфічній тварині-прабатькові.

Треба згадати і ще про один цікавий звичай: "Не женяться на тих, з ким разом їдять". Здавалося б, що в тім поганого, якщо хлопець і дівчина дружньо працюють та їдять з однієї миски, як брат і сестра? Проте ми вже знаємо, що спільна трапеза робила людей "родичами". А шлюби між родичами не заохочувалися.

Будівництво хати. Варто відзначити, що крім різних раціональних міркувань із приводу вибору найбільш вдалого місця для будівництва хати, а тим паче заснування селища, на остаточне рішення впливали й безліч інших чинників, і головним із них була воля богів. Для цього слов'яни застосовували величезну кількість способів ворожіння. Те ж саме відносилось і до вибору будівельних матеріалів: у такій важливій справі для слов'ян не було дрібниць, і навіть при вирубуванні будівельного лісу вони дотримувалися певних ритуальних правил, які, на, здавалось би, зайву казковість, не були позбавлені здорового глузду і підкреслювали дружбу між людиною та природою. Крім вибору місця будівництва, який частіше за все довірявся предметам і тваринам, що ви-

ражали волю вищих сил, які неодмінно вкажуть правильний шлях, велике значення приділялося також вибору часу дії.

Дорослішання, старіння... Смерть.

З людиною ніколи нічого не трапляється просто так. Усе, що відбувається, – знамення Богів, злих або добрих. Якщо хтось раптово поранився – це значить, що злі духи або сама Смерть готові ним заволодіти. Небезпечно залишатися поруч із такою людиною, нещастя заразне й усіх утягує, подібно вирові. Звідси і наш страх перед померлим: а що, коли він і мене потягне туди ж – на той світ, за межу між світами, що порушила Смерть? Тому традиційний слов'янський похорон містить величезну кількість ритуалів, покликаних віддати померлому останню данину поваги і разом із тим перемогти, вигнати подалі ненависну Смерть. А тому, хто помер, пообіцяти відродження, нове життя. Залишалась чітка різниця між "своєю" та "несвоєю" смертю. Покійник, що вмирав "неприродною", з погляду стародавньої людини, смертю або не був похований згідно з ритуалом, вважався нечистим і дуже небезпечним.

Як уже згадувалося, при народженні дитину прилучали до всіх природних стихій. Тепер, залишаючи цей світ, людина з ними прощалася. Відчувши наближення смерті, старий чоловік просив синів вивести його в поле і кланявся на всі чотири сторони: "Мати сира Земля, прости і прийми! І ти, вільний світ-панотець, прости, коли скривдив...", потім лягав на лаву в святому куті, й сини розбирали над ним земляний дах хати, щоб легше вилетіла душа, щоб не мучила тіло. А також – щоб не надумала залишитися в будинку, турбувати живих.

За літописом, племена радимичів, в'ятичів, сіверян і кривичів померлих спалювали, потім складали перепалені кістки в посудину і ставили на "стовпах" (зрубках) при дорогах. На землях в'ятичів у могильниках під курганами відкриті дерев'яні зруби-домовини, в яких знаходилися залишки трупоспалення. Археологічні дослідження показують, що протягом VI–IX ст. існувало кілька варіантів поховальних обрядів, характерних для окремих земель: безкурганні та курганні поховання, трупоспалення в урнах (мал. 1) та безурнові, на місці поховання та поодаль від нього. Із кінця I тисячоліття н. е. поширився обряд трупопокладання. Поруч з померлим ставили посуд з їжею та питвом і клали знаряддя праці, предмети побуту й особистого вжитку, зброю. Всі ці речі, за тоді-

шніми уявленнями, мали служити померлому в потойбічному житті, яке було продовженням земного.

Мал. 1. Урнове поховання у могильнику VII–VIII ст. поблизу с. Волинецького Сумської області

Поховальний цикл слов'янських ритуалів можна розглядати як прощання з кожною з душ людини по черзі. Виділялися головні дні: перших три, дев'ятий та сороковий. У перший день людину покидає та душа, що робить її живою, й починається її оплакування. На третій день оплакування припинялось. Обряди набували сміхового характеру: сміх, танці, ігри. Під час сміхового поховального обряду (антитеза ініціації) забирали ім'я небіжчика і виключали його зі спільноти живих. Позбавившись людського образу, імені, особистості, покійник міг ще лишитися упирем. Ритуал дев'ятого дня позбавляв його грубої вітальності, життєвої сили і, поблукавши коло своїх, на сороковий день гість залишав їх у спокої, щоб з'являтися тільки у спеціальні "родительські" дні.

4. СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ РЕЛІГІЙНИЙ КАЛЕНДАР

Стародавні слов'яни мали свій особливий добре розроблений релігійний календар. Його характерною рисою був тісний зв'язок із життям природи та сезонними циклами землеробства. Усі свята

в цьому календарі були пов'язані з однією ідеєю: вшанування Сонця, боротьба літа з зимою, тепла з холодом, тобто з тим, що складає основу хліборобства, важливого для селянина. Склався цей календар у полян (східнослов'янське племінне об'єднання, що проживало в Придніпров'ї та низинах приток Дніпра: Прип'яті та Росі в VI–IX ст. н. е.), які одні з перших слов'янських племен перейшли до землеробства. Релігійний календар полян зазнав чимало впливів східної та західної, зокрема, римської культур. Так із римської святкової культури стародавні слов'яни перейняли Русалії, Коляду, новорічні карнавали тощо.

Колядування. Народження Коляди, міфологічної істоти, збігалося за часом з "народженням" Сонця – зимовим сонцестоянням (24 грудня за старим стилем). Учасники обряду колядування співали пісні, що прославляли Коляду, ходили по хатах, бажали господарям здоров'я, багатого врожаю, приплоду в наступаючому році. Тих, хто колядував, господарі винагороджували їстівними дарунками – це була жертва Коляді. Розпалювали багаття, й під веселі пісні, що супроводжувалися танцями ряджених, зібрана їжа колективно поїдалася.

Колядуванням починалися зимові святки – давнє слов'янське свято початку Нового року, що тривало з 25 грудня по 6 січня (за старим стилем).

Масниця. Наприкінці березня, у період весняного рівнодення відзначали масницю – свято проводів зими і зустрічі весни. Неодмінним супутником цього весняного свята були масляні млинці, що своєю формою символізували сонце. Над рядженою юрбою, що веселилася та об'їдалася млинцями, піднімалася сама Масниця – уособлення кінця зими і початку сезону плодоносіння. На святі вона була присутня у вигляді опудала, що було вдягнуто в жіночі шати. Гуляння починалося з обрядів закликання і зустрічі Масниці. Закінчувалося ж гуляння ритуальним похованням Масниці – опудало спалювали або, розірвавши, розкидали по полях, закопували. Ознаменували прихід весни, передавши свою силу полям, Масниця повинна була тепер заспокоїтися до наступного року.

Весняні свята. До весняних обрядів заздалегідь готувалися: вишивали рушники із зображеннями богині родючості Мокоші, рожаниць, коней, журавлів та інших птахів. Покривали ці рушники також і рослинним орнаментом. Не обходилися весняні обряди і без розписаних яєць. Традиція розписувати яйця навесні – одна з найдавніших серед збережених донині.

Вінчали весняну обрядовість і починали літню **Зелені святки**, або русалії. Вони приходилися на кінець травня–червень (у різних місцевостях призначали свій термін). Для хлібороба цей час критичний – усе, що міг, він на полях зробив, кинуте зерно дало сходи, тепер усе залежало від природи, а значить, від примхи керуючих природними стихіями сил.

Погляд хлібороба звертався до рік і озер, джерел благодатної ранкової роси, а отже до русалок, володарок водойм. І очікували в цей час від русалок не тільки усіяких витівок, але й зрошення полів живлючою вологою, що сприяє колосінню хлібів.

Русальні ритуальні хороводи та пісні супроводжувалися ударами бубна, різкими звуками флейти, стрибками, пронизливими вигуками, якими учасники доводили себе до стану крайнього збудження. Таке масове буйство повинне було привернути увагу русалок і виманити їх із вирів.

Добрий врожай залежав не тільки від помірного зрошення, але й від сонячного тепла. Тому частиною Зелених святок були два "вогнених", сонячних свята – **Ярилин день** (4 червня за старим стилем) і Івана Купала (24 червня за старим стилем) – дата літнього сонцестояння.

День Івана Купала. Купало – божество слов'янської міфології, пов'язане з культом сонця. Під час свята воно було лялькою або опудалом (чоловічої, а іноді й жіночої статі). Прикрасою і символом свята були квіти братків (*рос.* иван-да-марья). Відповідно до повір'їв, у ніч на Івана Купала розпускалася вогненного забарвлення чудесна квітка папороті – "перунів цвіт", що вказував місце закопаних скарбів. Чаклунські чари оточували цю квітку, відшукати її та знайти скарб вважалося справою майже неможливою. Особливо довірливі та азартні відправлялися вночі у ліс. Століттями з вуст у уста передавалися в народі небилиці про таких простаків.

Увечері на Івана Купала магічним обрядом добування "живого вогню" починалося головне дійство: від вогню, що зажеврівся, запалювалися священні багаття, і найбільш завзяті починали стрибати через них. Кожний прагнув здійснитися вище, тому що чарівним чином від висоти стрибка залежала висота хлібів. Навколо багать водилися хороводи.

Наступний виток аграрних календарних свят і обрядів присвячений часу збирання врожаю і початку його переробки. Особ-

ливо значними були: Свято перших плодів (початок серпня); ушановування Роду і рожаниць, коли хліба вже зсіпані в засіки (час бабиного літа, з кінця серпня до середини вересня); початок прядіння льону (жовтень).

5. СВЯТИЛИЩА

Для відправлення обрядів стародавні слов'яни використовували, як правило, святилища, у яких, за повір'ями, тимчасово або постійно жили божества та духи. У кожній хаті були священні місця для відправлення домашніх обрядів. Крім того, слов'янське поховання, що нагадувало за своїм устроєм житло, шанувалося як священне місце, дім предків.

Для відправлення спільних священнодійств люди збиралися на примітних ділянках полів або річкових берегів, біля струмків, але особливо часто – у галях. Існували і спеціально обладнані святилища – капища. Великі капища, багато з яких розташовувалися на узвишшях, звичайно мали форму округлої площадки, захищеної з усіх боків ровом або валом. Усередині, у самому центрі ставилися статуї язичницьких богів, а трохи віддалік, імовірно, знаходилися будівлі для загальних ритуальних бенкетів. Учасники обрядів

осяювалися й "очищалися" світлом великих священних багать, які розпалювалися навколо святилища. До найбільш вражаючих капищ такого роду належало святилище Перуна біля Новгорода. Археологами виявлені численні залишки слов'янських язичницьких святилищ: селище Грудок у басейні Середньої Десни, капище на вершині Старокиївської гори над Дніпром тощо.

Більшість язичницьких храмів будувалася з дерева, а зображення богів-ідолів вирізалися з дерева та каменю. Найбільш відомим кам'яним ідолом, що повністю зберігся, є так званий збруцький ідол (мал. 2), знайдений у р. Збруч у 1848 р. Чотиригранна постать ідола закінчується вгорі зобра-

Мал. 2. Збруцький ідол.
VII–X ст.

женням людської голови з чотирма обличчями. Поверхня його вкрита складними символічними зображеннями, розміщеними трьома ярусами. У верхньому ярусі зображення трактуються як небесні боги, у середньому – земні люди, у нижньому – підземний світ з підземним богом, який тримає на руках Землю.

ТЕСТИ

1. Поняття "анімізм" означає:
 - а) обожествлення певних груп тварин;
 - б) віра у наявність душі в явищах природи, речах і предметах навколишнього світу;
 - в) віра у надприродний зв'язок між людьми племені та тотемним предком із тваринного чи рослинного світу;
 - г) не знаю.
2. Поняття "тотемізм" означає:
 - а) уявлення про надприродний зв'язок між людьми племені або общини та окремими видами тварин і рослин;
 - б) система культових заборон для кожної людини племені чи общини певних видів діяльності;
 - в) вірування про надприродні властивості предметів і речей;
 - г) не знаю.
3. Що у стародавніх слов'ян було символом виникнення життя:
 - а) плуг;
 - б) яйце;
 - в) меч;
 - г) мед;
 - д) не знаю?
4. Що відбувається, згідно з поглядами праслов'ян, з душею померлої людини:
 - а) зникає, коли зникає і тіло;
 - б) по заслугах потрапляє у пекло чи у рай ("вирий");
 - в) поселяється у лісах, де може перетілитися у тварину;
 - д) не знаю?
5. Що з нижче перерахованого було характерним при релігійному вшануванні води:
 - а) біля води давали непорушні клятви;
 - б) воду брали як оберег, коли вирушали у далеку дорогу;

- в) водою омивали новонароджену дитину;
- г) не знаю?

6. Поняття "астральний культ" означає вшанування та поклоніння:

- а) сонцю;
- б) предметам і речам, що мають надприродні властивості;
- в) зіркам;
- г) світлу;
- д) рослинам (зокрема, квітам);
- е) не знаю.

7. Що із нижче перерахованого не було у стародавніх слов'ян ритуальною їжею:

- а) мед;
- б) квас;
- в) каша (кутя);
- г) млинці;
- д) хліб;
- е) не знаю?

8. Який птах у слов'ян вважався провісником майбутнього:

- а) зозуля;
- б) голуб;
- в) ластівка;
- г) ворон;
- д) сова;
- е) не знаю?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Велесова книга: Легенди. Міфи. Думи. Скрижалі буття українського народу / За заг. ред. *Б. Яценка*. – К.: Наук.-вироб. підприємство "Велесич", 1995. – 315 с.
2. *Дмитренко М.К.* Народні повір'я. – К.: Народнознавство, 1994. – 67 с.
3. *Знойко О.П.* Міфи Київської землі та події стародавні. – К.: Молодь, 1989. – 303 с.
4. *Костомаров М.І.* Слов'янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь, 1994. – 383 с.
5. *Лановик М.Б., Лановик З.Б.* Українська усна народна творчість. – К.: Знання-Прес, 2001. – 561 с.

ЗМІСТ

Передмова	3
1. Культ природи як рання форма релігійних вірувань	5
2. Праслов'янська міфологія та пантеон язичницьких богів	13
3. Ритуали	22
4. Східнослов'янський релігійний календар	29
5. Святилища	32
Тести	33
Список рекомендованої літератури	35

АНДРЕЄВА Наталія Борисівна

АРХАЇЧНА КУЛЬТУРА ПРАСЛОВ'ЯН ТА СХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

Частина 1. Вірування та міфологія

Методичні вказівки

Видавництво НУК, 54002, м. Миколаїв, вул. Скороходова, 5

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 1150 від 12.12.2002 р.

Редактор О.В. Нестеровська

Комп'ютерна правка та верстка Н.В. Чудновцева

Коректор Н.О. Шайкіна

Підписано до друку 10.06.04. Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 2,0. Обл.-вид. арк. 2,2. Тираж 100 прим.

Вид. № 1. Зам. № 179. Ціна договірна.
